

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 2

**Господарство та економічна думка суспільств ранніх
цивілізацій**

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

Тема 2. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілізацій

План

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій
2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії
3. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці
4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку
5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

1. Становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій

Історія ранніх (локальних, ранньокласових) цивілізаційних суспільств є першою стадією доіндустріальної цивілізації.

Ранньоцивілізаційне суспільство принципово відрізняється від первісного за такими критеріями: економіка ґрунтується на можливості отримання регулярного додаткового продукту, ремісниче виробництво виділилося в окрему сферу виробничої діяльності, суспільство поділено на стани-класи, організація влади має державно-територіальний характер, територіально-поселенську структуру характеризує поділ на міста та села, культурно-інформаційні відносини здійснюються за допомогою писемності.

Становлення цивілізації досліджується як системний розвиток конкретного автономного соціального організму, що охоплює трансформацію економічної, політичної, соціальної, культурної, демографічної та територіальних складових навколо центра-столиці. *Умовами реалізації процесу становлення цивілізації* були 1) зростання обсягів виробництва на основі вдосконалення організаційно-управлінської праці та адміністративно-господарських методів, що забезпечувало ефективність економіки; 2) поглиблення суспільного поділу праці, що зумовило ієрархію соціальної структури, обособлення окремих соціально-професійних груп, які займали різне місце у системі суспільного виробництва та мали різне відношення до засобів виробництва та розподілу додаткового продукту; 3) орієнтація суспільної свідомості на високий соціальний привілейований статус і престижне споживання. Формувалися експлуататорські відносини серед членів суспільства та окремими суспільствами.

Становлення і розвиток ранніх цивілізаційних суспільств відбувалися трьома шляхами: східним, західним і скотарсько-кочівницьким.

Ранні цивілізації давньосхідного типу виникли на основі східної моделі розвитку передцивілізаційних суспільств, визначалися умовами іригаційного землеробства і колективними формами виробництва. Хронологічно вони охопили період межі IV–III тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.

У політичному та соціальному відношенні ранні цивілізації Стародавнього Сходу характеризуються як ранньодержавні (ранньополітичні) та станові (ранньокласові). Вони виникли на базі племенвождівств як ранньокласові міста-держави (за грецькою термінологією — номи), де правляча верхівка виконувала організаційно-господарські та релігійно-культові функції. Суспільство розпалося на окремі стани, пов'язані з виконанням певних функцій, набуло вигляду ступінчатої піраміди. Панівний стан представляла військово-адміністративно-жрецька верства, існування якої було традицією і одночасно важелем забезпечення стабільності суспільства. Економічні відносини всередині територіальної сусідської землеробської громади характеризували володіння громади на землю; приватна індивідуально-трудова власність великої патріархальної сім'ї на житло, рухоме майно і присадибну земельну ділянку, користування орною землею громади та спільне користування іншими угіддями.

Сучасна наука відмовилася від категорії «рабовласництво» як стадії розвитку людства. Проте в історико-економічній літературі традиційно залишається характеристика господарства країн Стародавнього Сходу як східного рабства, азійського способу виробництва, періоду генезису (становлення, формування) рабовласницької економічної системи.

В історії господарства ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу науковці виділяють три періоди:

- окремих номових міст-держав з двосекторним державно-общинним і державно-храмовим господарством;
- бюрократично-централізованих монархій із регламентацією всіх сторін життєдіяльності людей, панування державно-палацово-храмовий системи організації господарства з редистрибутивною системою;
- криза ранньокласової соціально-економічної системи, заснованої на централізованому управлінні виробництвом та перерозподілі матеріальних благ. Зростання економічного значення сільської громади, ремісничо-торгових корпорацій із дрібними приватними виробниками при збереженні влади-власності та контролю верховного правителя та бюрократично-чиновницького апарату. Формування приватної власності у промисловості та сфері обігу.

Економічний розвиток ранніх (локальних, «доосьових») давньосхідних цивілізацій визначають такі характеристики.

- Техніко-технологічна еволюція господарства відбувалася на основі переходу від енеолітичного техніко-технологічного рівня до використання міді та бронзи (панування доби міді у IV–III тис. до н. е.,

бронзи у III–II тис. до н. е.) та заліза. Першою сферою використання металів була військова. Як засоби праці в сільському господарстві та ремеслі, бронзові вироби поширилися у другій половині II тис. до н. е. Залізо почали видобувати з руди (сиродутним способом) і застосовувати хетти в XV ст. до н. е. (хеттське царство існувало в XVIII–XII ст. до н. е. на території Малої Азії, було захоплено Ассірією). Але лише в VIII–VII ст. до н. е. залізо стало повсякденним металом (виготовляли знаряддя праці) і витіснило бронзу. Технологічний спосіб виробництва базувався на примітивній ручній інструментальній техніці. Джерелом енергії були люди, тварини.

- Економічні відносини визначала верховна власність держави на землю, влада-власність ранньодержавної панівної верстви. Приватна власність на землю, як основний засіб виробництва, не сформувалася.

- Утвердження експлуаторського суспільства через монополізацію знаттю адміністративно-управлінських посад і привласнення додаткового продукту в межах конкретного соціального організму. Господарство ранніх цивілізацій характеризується поняттям «державницький спосіб виробництва», коли держава виступає провідним суб'єктом економічної діяльності, або як державно-централізована економіка. Функціонувала тоталітарна модель господарювання з розвиненою бюрократичною системою. Влада, а не власність, відіграла вирішальну роль у суспільному житті. Держава регулювала і контролювала виробництво і розподіл не лише додаткового, але й необхідного продукту, поведінку та образ мислення громадян.

- Двосекторність економіки: державно-храмово-палацовий і державно-громадський сектора. Збереження землеробської громади як суспільного інституту та селянина як основної продуктивної сили. Консервація громади була однією з причин так званої східної стагнації.

- Панування влади-власності та редистрибуції, трансформація додаткового продукту в престижні цінності. Збільшення додаткового продукту досягалося за рахунок введення нових принципів організації праці. Еволюція редистрибутивної системи у стягування ренти-податку.

- Рабство як економічний уклад не сформувалося, існувало переважно в державній формі, матеріальне виробництво було поза рабовласницькими відносинами.

- Відбувався другий суспільний поділ праці. Поява металургії та металообробки бронзи і заліза, ремісниче виготовлення засобів виробництва свідчило про виокремлення промислового виробництва як самостійної галузі. Промислове виробництво існувало у таких історичних

формах як домашня промисловість та ремесло. *Домашня промисловість* (систематичне виробництво промислової продукції для власного споживання) поступово еволюціонувала в *ремесло* — виготовлення продукції на замовлення, для обміну та продажу. Професійне ремесло виникло із потреби обслуговування престижних запитів знаті, існувало як палацове та «общинне ремесло», забезпечувало воєнні, культові та престижні потреби, виконувало функцію трансформації сконцентрованого в руках знаті додаткового продукту в престижно значимі цінності.

- Розпочався третій суспільний поділ праці (відокремлення торгівельного, купецького та грошового лихварського капіталу). Сформувався економіка як складова організованого суспільного життя, її основні галузі: сільське господарство, промисловість та обіг. Приватновласницькі відносини формувалися у сфері ремесла, торгівлі та лихварства.

- Домінувало натуральне господарство, повільно розвивалися товарно-грошові відносини, переважав зовнішньоторговий обіг над внутрішнім;

У країнах Стародавнього Сходу винайшли колесо і порох, папір, різні системи писемності, сейсмограф, компас, сонячний і місячний календар, розвинулись астрономія, математика, географія, медицина, створювалися навчальні заклади і бібліотеки.

Економічна думка цивілізації Стародавнього Сходу аналізується на основі писемних джерел, що відображають господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, звітність) і спроби її осмислення та регулювання (закони, настанови, повчання). Ці першоджерела мають переважно нормативний характер, свідчать про зародження знань з конкретних економічних наук, зокрема статистики, обліку та аналізу, управління.

У середині I тис. до н. е. в добу «осьового часу» VIII–III ст. до н. е. давньосхідний тип ранньокласових суспільств вийшов на рівень традиційних станово-класових суспільств (традиційних регіональних цивілізацій), які розглядаються як друга стадія доіндустріальної цивілізації.

Становлення ранніх цивілізацій суспільств західної моделі розвитку хронологічно відповідає періоду раннього залізного віку — I тис. до н. е. Їх основою були пізньопервісні суспільства неполивного землеробства з автономними домогосподарствами, які були самостійними соціально-економічними одиницями. Важливим зовнішнім чинником розвитку була індоєвропеїзація скотарськими племенами впродовж кінця IV – початку I тис. до н. е., які створювали власні ранньополітичні об'єднання. Тваринництво, зокрема скотарство, індивідуалізувало економічне та соціальне життя,

оскільки було власністю окремих сімей. Важливе значення мав також вплив давньосхідних цивілізацій, які зумовлювали попит на метали та сировину.

Скотарсько-кочівницькі ранньокласові суспільства (номади) склалися на території Середнього Сходу, Аравії, Північній Африці, Євразійських степів від Північного Причорномор'я до Китаю в II–I тис. до н. е. Найбільш відомими на території України є цивілізаційні суспільства кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів. На думку вчених, в історії ранньочивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств велику роль мало створення макродержавних утворень типу кочових імперій: гунського, Тюркського каганата і монгольської імперії Чингізхана і Чингізидів.

2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії

У кінці IV тис. до н. е. ранньочивілізаційна система склалася на території долин річок Тигра та Євфрату, що отримала назву Дворіччя. Греки назвали її Месопотамією. Цивілізація виникла на Півдні Месопотамії, отримала назву Шумерської (ранньодинастичної). Основу населення складали шумерські племена, які заселили ці землі в середині IV тис. до н. е.

Шумерська цивілізація була конгломератом держав-номів, що виникли на основі племен-вождівств. Їх адміністративними центрами були міста (Ур, Ерида, Ларс, Лагаш, Урук, Кіш тощо), засновані навколо храму. Сформувався адміністративний апарат із верховного жерця, жерців і дружинників. Господарство кожного нома уявляло державно-храмовий комплекс, що складався з двох секторів: державно-храмового (корпоративного) і державно-общинного. Соціально-економічне життя характеризувала корпоративна влада-власність на землю. Земля належала верховному власнику — державі. Державно-адміністративний апарат організовував колективні роботи і редистрибуцію матеріальних благ.

Землі храмів ділили на три частини. Одна використовувалася на потреби храму. На ній працювали економічно залежні робітники, які не мали власного домогосподарства та засобів виробництва, експлуатувалися храмовими органами влади, отримували «натуральне забезпечення» (22–58 кг зерна на рік). Переважали «рабині та їх діти». Частину землі наділами розміром 1/3–4 га, надавали робітникам «на прогодування». Земельні ділянки (приблизно 4–6 га) за певну частину врожаю отримували також члени громади. Серед них відбувалася майнова диференціація. Зерно храму вважалось багатством всієї громади, його використовували в голодні роки.

Державно-громадський сектор охоплював половину землі. Члени громади володіли засобами виробництва, платили храму ренту-податок, виконували громадські роботи: будували храми, палаци, міські стіни тощо. Наприклад, у м. Лагаші (XXIV ст. до н. е.) з 36 тис. населення у храмовому господарстві

працювали 10–15 тис. Документи того часу свідчать, що громади продавали землю, у тому числі правителям.

Землеробство було плужним, розводили корів, дрібних домашніх тварин. Ремісники випікали хліб, варили пиво, були ковалі та мідники. Культивували фінікову пальму, садові дерева. Рабство формувалося як економічний уклад. Рабами були військовополонені, боржники. Щоб захистити поля від весняних паводків через танення снігів у горах Армянського нагір'я, будували іригаційні споруди (канали, плотини, водосховища). Це була найдавніша іригаційна цивілізація.

Розвивалися внутрішній обмін і зовнішня торгівля. Межиріччя було пов'язано дорогами, річками, каналами, караванними шляхами з різними країнами. Із Півночі привозили мідь, дорогоцінні метали, камінь, дерево, будівельні матеріали, із Півдня — худобу, сукно, шкіру, з Індії — золото, слонову кість, прянощі. Вивозили продукти землеробства, ремісничі вироби, зокрема килими, тканини, холодну зброю, глиняний посуд.

У 2369 р. номи Шумера були об'єднані в *Аккадське царство*, що мало характер східної деспотії. Розгромлене племенами гутеєв, воно відродилося з центром у м. Ур, відоме в історії як *період III династії Ура* (2132–2024 рр. до н. е.).

В умовах централізованої держави панувало державно-палацового-храмове господарство, що поглинуло державно-громадський, із тотальною державно-редистрибутивною організацією суспільного та економічного життя. Земля вважалася власністю держави. Фактичним розпорядником землі та трудових ресурсів був правитель. Панувала адміністративно-бюрократична регламентації всіх сторін життєдіяльності. Чиновникам за службу надавали земельні володіння. Селяни отримували лише натуральне забезпечення. Збереглися документи щодо купівлі-продажу землі, що, на думку вчених, свідчить про формування приватного землеволодіння. Зросла кількість рабів. Джерелами рабства були війни, борги. Переважало державне рабоволодіння, поширилося приватне. У приватних володіннях раби могли мати сім'ю, викупитися на волю.

Позитивні зрушення в економіці відбувалися за рахунок поліпшення організації виробництва. Було побудовано єдину іригаційну систему. Використовували мідь і бронзу. Застосовували плуг із сіялкою. Вирощували ячмінь, пшеницю, тростину, садові та городні культури. Розвивалося тваринництво. Ремесло залишалося складовою палацового господарства. формувалося як самостійна галузь. Існували такі професії як ткачі (виготовляли сукняні та лляні тканини), пекарі, кухарі, ковалі, ювеліри, телі, столярі, каменярі, суднобудівники, гончарі, канатники, парфумери.

Розвиток торгівлі привів до виникнення товарних грошей, роль яких виконували хутро, худоба, шкіри, мідь, поступово вона закріпилася за сріблом і ячменем. Товарні гроші функціонували як мірило вартості та засіб обігу. В XX ст. до н. е. почали використовувати монети у формі зливків з печаткою (шекелі вагою до 8 г). Розвивалося лихварство. Великими лихварями були храми, які надавали землевласникам і торговцям позики в натурі. Сформувалася аккадська система мір і ваги. Знайдені господарські документи засвідчують різні форми господарських угод.

У кінці XXI ст. Аркадське царство було зруйновано племенами Елама і амореєв, останні створили нову державу, відому як *Старовавілонське царство* (1895–1600 рр. до н. е.) з столицею м. Вавілон на р. Євфрат, що мало вигідне географічне становище. Вавілонія була могутньою державою, особливо в роки правління царя Хаммурапі (1792–1730 рр. до н. е.).

Господарство Старовавілонського царства характеризує поступова трансформація державно-редистрибутивної системи у державно-приватновласницьку. Економічний розвиток досліджують на основі *Кодексу законів Хаммурапі*, що є системою суспільних правових норм для користування царських суддів, пам'яткою економічної думки та важливим джерелом знань із суспільно-господарського життя Вавілонії. Текст складався з 282 статей, з яких відомі 247.

Держава зберігала право влади-власності на землю і воду. Одночасно земля знаходилася у володінні відроджених «вторинних» сільських громад. Селян наділяли землею, за користування якою вони сплачували ренту-податок, виконували трудові повинності. Розвивалося умовно-службове землеволодіння з повним або частковим розпорядженням і доходами. Земля здавалася в оренду. Існувала система суборенди. Орендна плата визначалася у «сріблі» або частині врожаю чи реального доходу. Орендна плата за використання поля складала третину врожаю, саду — дві третини. Існують документи, що земля, крім службових наділів, була об'єктом купівлі-продажу. Земля була також приватною власністю, її продавали, передавали у спадок членам родини. Несплата податків упродовж трьох років призводила до втрати володіння. Для захисту приватної власності передбачалися покарання. Регулювалися відносини майнового найму, користування чужим майном.

В умовах іригаційного землеробства державна організація колективних робіт була необхідною. Однак, державно-редистрибутивна система не відродилася. Селяни вели самостійне господарство під контролем представників державної або храмової адміністрації.

Існувало міське і палацове ремісничє виробництво як самостійна галузь. Оскільки в умовах Вавілонії природних ресурсів не було, держава

забезпечувала суспільні потреби в імпорті товарів, було замовником продукції міських ремісників.

Утвердилася правова основа рабовласництва. Раби та їх діти визнавалися майном господаря, їх продавали і карали. Джерелами рабства були війни, боргова кабала, боргове рабство обмежувалося. Наймана праця визнавалася і таксировалася (оплата праці лікарів, вчителів, будівельників, ремісників тощо).

З'явилися перші торговельні та банківські дома. Позики оформлялися письмово, надавали під 20% річних у грошовій та 30% у натуральній формі часто під заставу нерухомості. Дозволялося приймати для покриття боргів рухоме майно. Господарські угоди, зокрема торгіві, оформлялися правовими договорами визначалися форми врегулювання будь-яких суперечок. Торгівля регулювалася спеціальними правилами. Так, при продажі власної частки спадкового майна продавець сплачував компенсацію на користь членів сім'ї. Практикувався натуральний обмін. Майже все доросле населення мало печатки замість підписів. В XX ст. до н. е. в Месопотамії було започатковано сплату податків у грошовій формі. Для їх зібрання призначали спеціальних чиновників.

3. Господарський розвиток стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці

Єгипетська цивілізація виникла на зламі IV–III тис. до н. е. на неолітичному техніко-технологічному рівні у вигляді ранньокласових номових міст-держав (додинастичний період історії). Розвиток влади-власності корпоративного змісту зумовив формування двосекторності господарства: державного (палацо-храмового) і державно-общинного. Ранньодержавні органи влади контролювали господарську діяльність, реалізуючи владу-власність через редистрибутивну систему. Прості общинники-селяни були особисто вільними та правоспроможними. Проте у державно-храмово-палацових господарських комплексах вони не володіли засобами виробництва, виступали як працівники. У державно-громадському секторі основними економічними суб'єктами були землеробська громада, що забезпечувала підтримку іригаційної системи, та селянське домогосподарство. Відбувався процес одержавлення землі. Держава була організатором виробництва та перерозподілу матеріальних благ. Виробництво і розподіл мали централізований, адміністративно-бюрократичний характер.

У III тис. до н. е. в умовах централізованих держав Раннього і Давнього царств процес одержавлення господарського життя завершився. Господарство еволюціонувало від двосекторного до загальнодержавної економічної системи. Держава (в особі фараона) була верховним власником і

розпорядником землі, води та іригаційної системи. Державні інститути здійснювали організаційно-редистрибутивні функції. Держава будувала та підтримувала в технічному стані зрошувальні та осушувальні споруди (канали, шлюзи, греблі, дамби, водосховища для сезонного накопичення води). Необмежена влада та колосальний додатковий продукт дозволили непродуктивні витрати у вигляді пірамід. Основними суб'єктами господарювання були державно-палацово-храмові та умовно-службові земельні господарства.

Селян-общинників перетворили на державних землеробів. Вони працювали на царських і храмових землях, використовуючи знаряддя праці власника,

Державно-храмово-палацове господарство уявляло собою великий багатогалузевий господарський комплекс з централізованим, адміністративно-господарським бюрократичним управлінням і редистрибутивними функціями. Працювали державні селяни-землероби, які були основною продуктивною силою. Сільськогосподарська продукція, зокрема зерно, була власністю держави, потім розподілялася. Робітники державних майстерень отримували за свою працю натуральне забезпечення.

Умовно-службові землеволодіння сформувалися шляхом надання фараоном землі храмам і жрецям, чиновникам і воєначальникам за виконання певних обов'язків, як джерело засобів до існування. Володільники землі вели господарство силами родини, або використовували працю приписних державних селян.

Рабство не сформувалося як економічний уклад. Джерела рабства — війни, боргова залежність, работоргівля. Частка рабів серед населення незначна, становила 6–7%. Раби належали переважно державі. Їх працю використовували в системі державного та храмового господарства переважно в будівництві та обслуговуванні іригаційних систем. У приватних володіннях вона мала патріархальний (домашній) характер.

Господарською основою ранніх цивілізацій було іригаційне землеробство. Будівництво іригаційних споруд (греблі, канали, шлюзи, водосховища, шадуфи) набуло великого розмаху в загальноєгипетському масштабі. Існували поземельні кадастри, в яких кожна ділянка мала певну оцінку як основу для поземельної ренти-податку. Для обробки землі застосовували мотику із камінним наконечником та примітивний плуг з парою волів. Серпи виготовляли із дерева з кремнієвим лезом. Вирощували пшеницю, ячмінь, льон, цибулю, бобові, виноград, садові та пальмові дерева, трави для виготовлення фарб. Розводили корів, овець, кіз, віслюків, волів тощо. Поширеними були рибальство і полювання.

Політичне та економічне відродження єгипетської держави пов'язано із Середнім царством з центром у Фіви, що існувало впродовж ХХІ ст. до н. е – 1710 р. до н. е. Держава залишалася верховним власником землі та іригаційної системи. Відбувався процес відокремлення власності від влади. Службове землеволодіння зросло, передавалося у спадок. Відродилося значення землеробської громади. Землю передавали в індивідуальне спадкове користування великим патріархальним сім'ям. Домогосподарства існували як первісна соціально-економічна клітина. Селяни-общинники становили більшу частину населення, були головними виробниками матеріальних благ, сплачували податки та виконували державні повинності. Відбувався процес майнового та соціального розшарування членів громади. Існують джерела щодо продажу громадою земель. Частина науковців робить висновки про формування приватної власності на землю.

У II тис. до н. е рабство залишалося економічним укладом, проте зменшилося значення державного і збільшилося приватного рабоволодіння. З'явилося боргове рабство селян-общинників, яке стало державною загрозою, в результаті держава змушена була обмежити його законодавчими заходами, в тому числі часом. Будучи особистою власністю свого господаря, раби могли мати певну господарську самостійність.

Сільське господарство: зрошувальне землеробство, тваринництво, городництво, садівництво, виноградарство, бджільництво — було провідною галуззю економіки. Його організація відбувалася в рамках землеробської громади, державних, храмових і приватних господарств. *Сільське господарство було сферою діяльності селянина.* За користування землею селяни платили податки і виконували примусові роботи на користь держави, храмів і чиновників. Селянська родина вела натуральне господарство, поєднуючи заняття сільським господарством з домашньою промисловістю. Розширилася площа меліорованих і зрошувальних земель.

Ремесло перетворилося на самостійну галузь господарства. Воно розвивалося в містах і селах. Основною формою організації ремісничого виробництва в містах були майстерні, котрі належали державі або приватним особам. Ремісники об'єднувалися в союзи (корпорації). Найбільше розвинулася металургійна галузь із технікою лиття, клепання, паяння, грануляції. Вдосконалювались технології різання каменю, гончарства, ткацтва, будівництва, суднобудування, ювелірної справи, виробництва військової техніки, цегли, скла, виробів із шкіри тощо. Використовували гончарний круг, вертикальний і горизонтальний ткацькі верстати, водяне колесо, кам'яну кладку, колісний та водний транспорт, виготовляли сукняні та льняні тканини, папірус.

Міста були адміністративними, культурними та господарськими центрами. Будувалися за спеціальними проектами, мали власну архітектуру, водопровід, каналізацію, захисні стіни та фортифікаційні споруди.

В умовах збереження панування натурального господарства *міновий обмін переріс у грошову торгівлю*, що розвивалася як внутрішня, зовнішня караванна і морська. Цьому сприяли формування сільського господарства та промисловості як галузей господарства, становлення приватної власності, географічний поділ праці між районами країн, економічні зв'язки між державами. Як міра вартості та засіб обігу функціонували товарні гроші: зливки золота, срібла, міді. В містах були поширені базари з постійними прилавками і складськими приміщеннями. Північ Єгипту постачав худобу, південь — зерно. Торгували соленою та сушеною рибою, нерухомістю, золотом, сріблом, ювелірними виробами, міддю, залізом, оловом, деревом, посудом, тканинами, рабами, дорогоцінними каміннями, кіньми тощо.

Середнє царство було зруйновано кочівниками-гікосами, панування яких мало негативне значення для господарства Єгипту. ***Відродження Нового царства (XVI–XI ст. до н. е.) зумовило прогресивні зміни в економіці країни.*** Держава зберігала право влади-власності, залишалася верховним власником землі. Однак, пришвидшився процес переходу до нової системи організації виробництва на основі надільного землеволодіння, оренди землі, селянських домогосподарств, об'єднаних у громади, ремісничих і торгових корпорацій. Приватна власність утверджувалася, крім на землю. Посилилася майнова диференціація селян-общинників.

Існувало державницьке та приватне рабство, значення останнього зросло. Джерелами рабства були війни, борги, торгівля. Боргове рабство селян було загрозою для держави. Працю рабів почали використовувати в сільському господарстві та ремеслі. Значну частину полонених перетворювали на залежних селян, а не на рабів.

Панувала техніка бронзи із збереженням кам'яного і бронзового виробництва. Залізо було дорогоцінним металом. Зросло значення торгівлі. Мірилом вартості були срібло, золото і мідь. Розвивалося лихварство. Формувалася фінансово-грошова система. Існувала одиниця вартості дебен — 91 гр. міді, що поділялася на десять рівних частин.

В XI ст. до н. е. почався період політичного та економічного занепаду Єгипту. Володарювали лівійці, ефіопи, ассірійці, перси, македонці, римляни. Виготовлення залізних знарядь праці почалося в VII–VI ст. до н. е. Горизонтальний ткацький верстат змінився вертикальним. Почали виробляти скло. Поширилися колісні повозки.

4. Суспільство Кріто-Мікенської цивілізації та особливості його господарського розвитку

Кріто-мікенська цивілізація (Егеїда) утворилася у добу бронзи (II тис. до н. е.). Її складовими вважають Критське суспільство (Мінос) як союз трьох міст-держав номового типу Малії, Феста і Каносса (перша половина II тис. до н. е.) та міста-держави материкової Греції Мікени, Тиринф, Аргос, Пилос та ін. (XV–XII ст. до н. е.). У політичному відношенні це були ранньокласові держави, Критська цивілізація — теократична монархія, Мікенська — монархія із значною роллю військової аристократії. Але господарський розвиток мав спільні ознаки. Сприятливими передумовами розвитку були можливості розвитку багатогалузевого аграрного виробництва, природні умови та м'який клімат, наявність власної металургійної бази, морське судноплавство, виробництво високотоварної експортної продукції. (вино, оливкове масло).

Економічні відносини визначала господарсько-редистрибутивна двосекторна система, що охоплювала палаци (адміністративно-релігійні, господарські комплекси) і територіальні громади. Землі були державною власністю. Палацова адміністрація контролювала всі сфери життя, організовувала виробництво, облік і розподіл, військову справу. Критяни панували в Єгейському морі, володіючи найкращим флотом. Редистрибутивна система поєднувалася з данническою експлуатацією сусідніх народів. Рабство мало патріархальний характер. Вирішальну роль в економіці мало сільське господарство. Землеробство було плужним, як тяглу силу використовували биків. Вирощували пшеницю, ячмінь, боби, льон тощо. Розводили маслини, виноград, інжир, фінікові пальми. Розвивалося тваринництво і морська риболовля. Ремісники виготовляли вироби з дерева, каменю, глини, фаянсу, золота, срібла, бронзи, слонової кістки. Велике значення мало ткацтво, будівництво доріг та палаців. Рабство мало патріархальний характер. Серед рабів переважали рабині, що отримували продовольчі пайки.

Отже, східноземноморська Кріто-Мікенська ранньокласова цивілізація сформувалася у добу бронзи за відсутності іригаційного сільського господарства, але на основі централізованої організації виробництва, адміністративного і редистрибуційного державно-палацового господарства.

Руйнування критської цивілізації, на думку вчених, ахейськими племенами, а мікенської культури — грецькими племенами дорійців призвело до економічного регресу. Зникла писемність, основи якої греки через декілька століть запозичать у фінікійців. Відродження економіки відбувалося на основі технологічного вдосконалення сільського господарства

в умовах ранньозалізної доби, відсутності палацової економіки, формування економічної самостійності домогосподарств і особистої ініціативи людини.

5. Господарство населення доби бронзи та раннього заліза на території України

У період бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.) основною економічною тенденцією був розвиток тваринницько-землеробського господарства. Перехід до бронзового віку пов'язаний із зміною екологічної ситуації, що призвело до занепаду землеробських культур і поширення приселищного тваринницького господарства. Розводили велику та дрібну рогату худобу. Коней використовували для їзди верхи. Наземним транспортом були вози. Розвивалося громадське ремесло, в тому числі бронзолivarне, і виробництво зброї. Населення освоїло техніку лиття бронзи. Майже повністю зникли кам'яні знаряддя. З'явилися поселення з оборонними спорудами, навіть кам'яними. Посилилася соціальна нерівність. За умови спільного володіння землею членами землеробської громади патріархальна сім'я стала господарською одиницею.

В історичній науці поширена точка зору, що населення Європи періоду бронзи було індоєвропейським, з якого вже виокремилися германо-балто-слов'яни. Окремі вчені обґрунтовують створення у бронзовому віці на території України найдавніших держав. Так, *сабатанівську матеріальну культуру* Південного Побужжя періоду пізньої бронзи XIV–XII ст. до н. е. порівнюють із рівнем Мікенської Греції. Для саботанівської культури характерні найбільш ранні залізні вироби на території України. Є точка зору, що представники саботанівської культури мали економічні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я та Малої Азії, разом з іншим населенням Центральної Європи брали участь у походах «народів моря» на Східне Середземномор'я та Єгипет. Носіїв *комарівської та тишинецької культур*, які займали територію Лісостепу та Полісся Правобережжя у пізньобронзовому періоді, традиційно вважають пращурами слов'ян (в етногенезі слов'ян цей період визначають як праслов'янський). Перша з них була землеробсько-тваринницькою, друга — тваринницько-землеробською.

Ранній залізний вік на території України останні наукові дослідження датують початком XII ст. до н. е. – V ст. н. е. (за іншою точкою зору, залізний вік у Східній Європі продовжувався до 375 р. — розгрому гуннами готського союзу в Північному Причорномор'ї). Основні господарські процеси пов'язані з розвитком ранньоцивілізаційних скотарсько-кочівницьких суспільств Кіммерії, Скіфії, Савроматії та традиційних станово-класових суспільств — грецько-римських міст-держав у Північному Причорномор'ї, а також племінних союзів пра- і давніх слов'ян.

У першому періоді раннього залізного віку (початок XII ст. – перша половина VII ст. до н. е.) в Лісостепу та Поліссі домінувало орне землеробство із залізними знаряддями праці, тваринництво перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Почався другий суспільний поділ праці: ремесло відокремлювалося від сільського господарства і формувалося як самостійний вид виробничої діяльності. Почалася криза бронзоліварного і становлення залізорудного виробництва. Значну частину знарядь виготовляли з каменю. Житла були наземними та заглибленими. Зросла продуктивність господарства, нагромаджувалися надлишки продукції. В Степу панувала кіммерійська культура. З кіммерійцями — найдавнішим народом на території України пов'язують поширення залізних виробів, зброї та кінського упряжу.

Кіммерійська культура була поширена у Степовій Україні в IX–VII ст. до н. е. Кіммерійці займалися скотарством і землеробством. Провідне місце посідало конярство, що забезпечувало населення верховими кіньми та значною частиною продуктів харчування. Виробляли мідні та бронзові знаряддя праці, використовували залізні вироби — мечі, кинжали, наконечники стріл. Поширилася зброя (стременоподібні та двокільчасті вудила). Були збудовані міста Кіммерик і Кіммерій, кіммерійські поселення.

За ассирійськими джерелами, в 722–705 рр. до н. е. кіммерійці розгромили Урарту і Ассирію. З 679 р. до н. е. частина кіммерійців мігрувала на Близький Схід (воювала проти Ассирії, Лідії), інша змішалася зі скіфськими племенами.